

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В 1964–1984 рр.

У статті висвітлено особливості розвитку суспільно-політичних процесів в Україні у 1964–1984 рр. Проаналізовано зміни в культурно-освітній, суспільно-громадській, політико-управлінській сферах життя в ці роки. Визначено закономірності і детермінованість кризових явищ в УРСР в цей період, як наслідки прояву системної кризи радянського устрою.

In this article the peculiarities of socio-political development of Ukraine during 1964-1984 are elucidated. The changes in cultural, educational, public, political and administrative sectors in mentioned period are analysed. The regularities and determinancy of crisis effects in Soviet Ukraine during 1964-1984 as consequences of soviet system crisis are determined.

Період української історії 1964–1984 рр., який вважається багатьма науковцями як роки "застою", ще не досить осмислений та досліджений вченими, з огляду на відносно недавні події цих років. Аналіз суспільно-політичних процесів цього періоду є досить актуальним, оскільки значною мірою саме вони детермінували розпад соціалістичної системи, вплинули на розвал СРСР, визначили основні риси суспільно-економічного устрою сучасної України.

Варто відзначити, що дослідженню цього періоду історії нашої країни присвячені роботи таких дослідників як В. Баран [1], Ю. Курносів [10], Ю. Шаповал [15], Г. Касьянов [9], Ю. Зайцев [6] та інших, проте в своїх працях вони торкаються в основному вивчення окремих чинників суспільно-політичних процесів.

Метою даної статті є спроба аналізу суспільно-політичних трансформацій, що відбувалися в ці роки в республіці, дослідження закономірностей розвитку кризових явищ у тісному взаємозв'язку з детермінованістю розвитку радянської системи, змінами в політиці керівництва та чинниками міжнародної політики.

Після усунення М. Хрущова на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС, у радянському керівництві не виникло боротьби за вищу владу. Оскільки абсолютна повнота влади в країні тепер була у КПРС, вища партійна еліта не бажала допустити можливості концентрації диктаторських чи навіть якихось авторитарних повноважень у руках безконтрольного лідера, оскільки це загрожувало стабільності привілейованого становища зміцнілої партійної номенклатури. За цих умов, керування країною на перших порах здійснювали вищі представники партії, що виражали інтереси партапарату. Першим (а з 1966 р. генеральним) секретарем ЦК КПРС став Л. Брежнев. О. Косигін був призначений Головою Ради Міністрів СРСР. Повноваження другого секретаря ЦК КПРС, з особливим наголосом на ідеологічних питаннях, дісталися войовничому консерватору М. Суслову. Головою президії Верховної Ради СРСР став у 1966 р. М. Підгорний.

Правлячий в країні стан відразу ж почав зміцнювати недоторканість свого становища. У тому ж 1964 р. на листопадовому пленумі ЦК КПРС було скасовано положення партійного статуту, котрі передбачали періодичне оновлення складу партійних органів. Крім того, пленум прийняв рішення про об'єднання промислових і сільських, обласних і крайових партійних організацій та радянських органів. Вони знову почали функціонувати за територіальним принципом [2, с. 97].

Позбавившись дестабілізуючих адміністративних струсів та збалансувавшись, компартійно-радянська система до кінця 1960-х рр. функціонувала відносно ефективно, однак вже з 1970-х рр. почалася закономірна і неминуча її стагнація.

Однією з головними підвалин радянської влади і соціалістичної системи був повний контроль правлячою партією над усіма сферами суспільного життя (що й гарантувало більшовикам непорушність їх влади у країні). Однак за цих умов здійснення керування і контролю

над усім соціально-економічним, воєнно-політичним, господарсько-адміністративним, національно-культурним, та інформаційно-ідеологічним державним комплексом вимагало колосальних зусиль та величезного розміру партійно-управлінського апарату. На 1980-ті рр. апарат управління СРСР сягнув 18 млн. осіб. Лише за 1975–1985 рр. кількість союзно-республіканських і союзних міністерств, відомств і державних комітетів в УРСР зросла майже на 20% [4, с. 108] Зростає випуск інструкцій, наказів та інших підзаконних актів, які нерідко суперечили один одному, створюючи хаос в управлінні.

Паралельно розросталася і партія. Так наприклад в період від 1964 до 1984р. КПУ виросла майже вдвічі. Проте курс на "стабільність" не сприяв процесам змінності кадрів. Вибори у центральні органи були багатоступінчасті, тому фактично сам партапарат їх і здійснював. Старіло партійне керівництво, старіла і сама партія – у 1986 р. 37,8% КПУ становили люди старші 50 років [7, с. 301]. Особливо це проявлялося у вищому партійному керівництві держави де початок 80-х рр. характеризувалася правлінням геронтократів (у 1982 р. Брежневу було 76 років, М. Суслову – 80, А. Громико – 73, Д. Устинову – 74, Д. Кунаєву 70, К. Черненко – 71).

Таким чином кількісно і адміністративно зростаючий партапарат перестав оновлюватись, і поступово перетворювався у фактично замкнутий правлячий державо величезний бюрократичний стан, що все менш адекватно реагував на розвиток суспільно-політичної і соціально-економічної ситуації у країні та світі.

Етап стагнації є закономірними явищем у процесі еволюції будь-якої суспільної системи. Однак такі короткі, за історичними мірками, строки існування і занепаду радянської системи, обумовлювались дефектами самого соціалістичного ладу. Ефективна в умовах мобілізації та війни, комуністична система виявилась мало пристосованою до функціонування у мирний час.

Захопивши владу в країні, більшовики щоб її утримати, змушені були по перше: знищити всі конкуруючі політичні і суспільні сили всередині держави. А по друге: для гарантії своєї влади і проведенням соціалістичних перетворень здійснювати тотальний контроль над усіма сферами суспільного життя.

Відсутність конкуренції з боку політичних суперників, контролю з боку суспільства за допомогою виборів чи ЗМІ створювали для владної партії небезпеки розбрату і розкладу. Проте в екстремальних умовах внутрішніх та зовнішніх загроз для своєї влади, потреб перебудови суспільства на соціалістичний лад, вирішення гігантських оборонних та господарських завдань, правляча комуністична партія була в стані мобілізації і висунувши зі своїх лав абсолютного диктатора, репресивними методами здійснювала ротацию своїх кадрів і контроль над деструктивними процесами всередині партії, оперативно реагуючи на життєві виклики.

Після проведення модернізації, перемоги у війні, відбудови економіки, створення ядерної зброї, забезпечення єдності радянського суспільства та ліквідації ворожих класів зміцнілий партапарат не відчуваючи сер-

йозних внутрішніх чи зовнішніх загроз позбавився останнього контролю над собою з боку диктатора-вождя і силових структур.

Почалися явні процеси розкладу правлячої партії. Тотальна корупція, кумівство, непотизм, бюрократизація, непрофесіоналізм стали звичайними явищами. У 1970–1980-ті рр. партійна номенклатура почала зрощуватись з відомчою. Водночас відбувається об'єднання відомчості з місництвом – змикання керівників держапарату і господарства регіону. Зрощення республіканських еліт, що включали у себе і працівників апарату відомств і працівників місцевих органів влади, породжувало новий тип політичних суб'єктів – номенклатурні клани. Центральна влада все більше втрачала контроль над держапаратом і регіональними елітами [8, с. 402].

Комуністичну партію України з 1963 р. очолював П. Шелест, який обстоював більш автономну модель розвитку республіки. Він активно підтримував створення раднаргоспів, виношував плани республіканського госпрозрахунку, більшої незалежності республіканських структур у господарчих питаннях. П. Шелест неодноразово проявляв твердість в обстоюванні інтересів України, чітку позицію займав він і щодо спрямування інвестицій в економіку республіки, розвитку соціально-культурної сфери [1, с. 197]. Звинувачений у ліберальному ставленні до націоналістичних проявів та потуранні економічному місництву у 1972 р. він був знятий з посади. Лідером комуністів республіки став В. Щербинський (роки правління 1972–1989). Він орієнтувався на Москву, повністю підпорядковуючи інтереси республіки союзному центру.

Л. Брежнев настільки влаштував правлячу партію і здавався їй повністю безпечним, що правив країною 18 років аж до самої смерті. У 1977 р. він був обраний Головою президії Верховної Ради СРСР. З поєднанням цих посад уперше в радянській історії відбулося суміщення номінального і реального глави держави в одній особі. Процвітав культ особи "дорогого Леоніда Ілліча", він став чотириразовим героєм радянського союзу, героєм соціалістичної праці, маршалом СРСР, лауреатом ленінської премії з літератури, отримав орден Перемоги.

Після смерті старого і зовсім хворого 76-річного Л. Брежнева в листопаді 1982 р., Генеральним секретарем ЦК КПРС став теж немолодий колишній керівник КДБ 68-річний Ю. Андропов. Чудово знаючи стан речей у країні і в партії, він спробував жорсткими силовими заходами оздоровити державну систему. Почалося відкриття антикорупційних справ проти представників вищої державної влади і торгівельної мафії. Так за 15 місяців його правління своїх посад були позбавлені 18 керівників союзних міністерств і 37 перших секретарів обкомів, крайкомів і ЦК союзних республік. Проте ці нетривалі і поверхові заходи, які не зачіпали підвалин системи не могли усунути її корінні дефекти, а тому не мали серйозного ефекту [3, с. 297]. Після його смерті у лютому 1984 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС був обраний старий та хворий К. Черненко, який відігравав в управлінні країною майже декоративну роль і помер у березні 1985 р.

У відносинах з ворожим капіталістичним блоком тривала холодна війна, гонка озброєнь і суперництво за вплив у світі. Намагаючись досягнути воєнно-стратегічного паритету з країнами НАТО (що було зроблено на початку 70-х рр.), радянське керівництво водночас зберігало гасло мирного співіснування і підтримувало курс на розрядку. Це обумовлювалося не лише безперспективністю ядерної війни, потребою створення позитивного іміджу у світі, але й визначалося слабкістю соціалістичної економіки. А головне соціаліс-

тична система втрачала свій потенціал експансії, партійна радянська еліта намагалася лише зберегти статус-кво існуючого становища.

За цих обставин візит президента США Р. Ніксона в Москву у травні 1972р. з мирними ініціативами зустрів підтримку радянського керівництва. Відтак було започатковано політику "розрядки". Україна активно брала участь у цих процесах. Було укладено угоду про граничну кількість міжконтинентальних ракет і ракет на озброєнні підводних човнів. УРСР була одним із співавторів пропозицій з питань роззброєння. В 1971 р. вона підписала Угоду про заборону розміщення зброї масового знищення на дні морів і океанів, 1974 р. – документ "Визначення агресії" та низку інших. Активну участь брали представники України у проведенні Народи з безпеки і співробітництва в Європі, підписанні у Гельсінкі в серпні 1975 р. разом з керівниками європейських країн, США і Канади Підсумкового акта [7, с. 278]. Згідно нього легітимізувався територіальний поділ Європи, який утвердився під час другої світової війни. Визнавалася радянська стратегія країн Східної Європи. Введення до Підсумкового акта статей про захист прав людини, свободу інформації та пересування радянські керівники вважали спочатку явищем малозначущим, оскільки формально в радянських конституціях ці права були задекларовані.

У кінці 70-х рр. політика розрядки згортається, посилюється гонка озброєнь і холодна війна. Це зумовлюється як інтервенцією СРСР в Афганістані так і приходом до влади у капіталістичних країнах політиків консервативного спрямування, непримиренних ворогів комунізму. В міру виснаження ресурсів соціалістичної системи, вже з другої половини 70-х рр. СРСР поступово втрачає свій вплив і отримує ряд воєнно-політичних поразок.

Поряд з наростанням кризових явищ в політико-управлінській та соціально-економічній сферах в ці роки в суспільстві починають розвиватися деструктивні для режиму тенденції в культурно-громадській площині.

З руху так званих "шістдесятників" поступово виділяється таке суспільне явище як дисидентство. Дисиденти – інакодумці, які в тій чи іншій формі відкрито висловлювали свої погляди, що не збігалися з офіційною політикою. Більшість дисидентів спочатку (особливо у 60-х рр.) не виступала проти радянської влади, бажаючи "покрачити систему", прагнула мирних, легальних форм діяльності. Питання які порушували дисиденти стосувалися демократизації політичного та суспільного життя СРСР, дотримання владою прав людини, становища України в складі СРСР, русифікації, утисків національної інтелігенції і культури, мовної проблеми [10, с. 52].

Однією з головних форм діяльності дисидентів, в умовах обмеження політичних та демократичних свобод, було нелегальне видання публіцистичних творів і статей з актуальної суспільної тематики. 1960-ті – 1970-ті рр. стали епохою справжнього розквіту самвидаву, в першу чергу політичної публіцистики [14, с. 502].

З'явилися такі визначні твори, як "Інтернаціоналізм чи русифікація" І. Дзюби, "Лихо з розуму" В. Чорновола та інші. Другими формами діяльності дисидентів були організації демонстрацій на захист національних чи громадянських прав. Вони надсилали петиції й листи протесту проти репресій у вищі партійні та державні інстанції. Створювали правозахисні організації [6, с. 66].

Український дисидентський рух мав три основні течії: Правозахисна, або демократичне дисидентство, представлене Українською Гельсінською Групою (УГГ), тобто групою сприяння виконанню Гельсінських угод відносно прав людини. УГГ була утворена в листопаді 1976 р. у Києві. Її очолив письменник М. Руденко. До складу входили 37 чол., у тому числі О. Бердник,

П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба [13, с. 273]. Релігійне дисидентство, мало на меті боротьбу за відновлення української греко-католицької і автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект. Найбільш яскравими представниками цієї течії були Г. Вінс, І. Гель, В. Ромашок, Й. Тереля. Національно орієнтоване дисидентство, що засуджувало московський (російський) шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію. До цього напрямку належали І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл та ін. Характерною рисою всіх трьох напрямків дисидентства було залучення до сфери своєї діяльності національного фактору [9, с. 111].

Влада жорстоко переслідувала дисидентів. В серпні 1965–1966 рр. у декількох містах України за звинуваченням в "антирадянській агітації і пропаганді" були засуджені кілька десятків чоловік з кола шістдесятників [5, с. 77]. Дисидентів не лише ув'язнювали (нерідко за кримінальними статтями), влаштовували провокації, але й часто силоміць запроторювали до психлікарень, позбавляли громадянства і висилали з країни, в крайньому разі таємно вбивали (так влада ліквідувала В. Стуса і В. Симоненка).

Після утвердження в Україні з 1972 р. нового керівника республіки В. Щербицького і призначення В. Маланчука на посаду секретаря ЦК Компартії України з питань ідеології, ідеологічний тиск і переслідування інакомислячих значно посилювались. Тривали широкі політичні і культурні репресії у 1972, 1977–1978 рр. [12, с. 72] На цьому тлі, прийнята у 1978 р. нова Конституція УРСР (калька союзної, прийнятої роком раніше), попри деякі нові досягнення в соціальній сфері, виявилась верхом лицемірства у галузі громадянських прав, хоча їх дотримання і гучно декларувалося в її статтях.

У республіці все більше посилювалися процеси русифікації. Цьому цілеспрямовано сприяла політика московського центру. У 1978 р., вийшла директива Міністерства освіти УРСР про: "Удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки". А у травні 1983 р. постанова ЦК КПРС "Про додаткові заходи щодо вдосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік" [7, с. 273].

В результаті за 1960–1980 рр. число україномовних шкіл у республіці зменшилося на 8,7 тис. Якщо в 1960/1961 навчальному році школи з українською мовою навчання охоплювали 68,7% учнів, то в 1970/1971 – 60,4%, в 1976/1977 – 57,8%. У 1991 р. лише близько 48% українських школярів навчалося українською мовою. На 1989 р. не залишилося жодної української школи в Донецьку, Чернігові, Луганську, Одесі, Миколаєві, Харкові. Українська мова витіснялася не лише зі шкіл, а й з вищих навчальних закладів, театрів, державних і партійних організацій і установ, і з газет і журналів. У вузах українською мовою у другій половині 1980-х рр. читалося всього лише близько 5% лекцій. Якщо в 1960-х роках на українському книжковому ринку понад 60% видань було українською мовою, то в липні 1990 р. – менше 20%. Згідно політики "злиття націй" російська мова, пропагувалася як засіб міжнаціонального спілкування, а на практиці витискувала українську з освіти, науки, культури, навіть на побутовому рівні [11, с. 188].

Загалом потрібно відзначити, важливою ознакою суспільної свідомості цих років було розчарування суспільства в комуністичних ідеалах та криза довіри до актуальної влади. Цьому сприяли наявна соціальна не-

справедливість станових привілеїв партійної номенклатури, тотальна брехня і подвійна мораль влади, несправедливі зовнішньополітичні акції СРСР в Чехословаччині і Афганістані, економічна неспроможність "прогресивної" соціалістичної системи. За умов суцільної брехні і фальші влади, високий тиск державних інститутів на суспільство, який проявлявся у повному контролі влади над громадсько-приватним життям громадян, з вимогами постійних проявів ідеологічної лояльності до режиму, викликали спротив і роздратування у людей. Тотальна монополія влади на істину у всіх сферах життя (духовній, економічній, політичній та ін.), обмеження системою можливостей і свобод громадян викликали все більше незадоволення суспільства.

Принцип залишкового фінансування сфер обслуговування, медичної, будівельної галузей викликає їх відставання від потреб населення. Дефіцит та постійні черги дратували суспільство і стимулювали розвиток злочинності. Відбуваються процеси розвитку становості і корумпованості суспільства. Діячі партійно-чиновницьких структур фактично перетворюються на закритий правлячий суспільний стан, який розкладаючись все гірше здійснював керування країною, і декларуючи соціальну рівність, користувався привілеями, що викликало соціальну напругу і зневіру населення у соціалістичній системі. Все це супроводжувалося посиленням у суспільстві негативних процесів подвійної моралі, алкоголізації, підвищення смертності [15, с. 99].

Таким чином, характерною рисою суспільних процесів цього періоду в країні, було зростаюче незадоволення радянського населення багатьма аспектами існуючого суспільно-політичного устрою. Позитиви розвинутого соціалізму (високі соціальні гарантії, безкоштовна освіта та медицина, низький рівень злочинності, національно-релігійна та соціальна-майнова рівність, відсутність расової дискримінації, забезпечення невисокого, але гарантованого матеріального рівня життя) вже не задовольняли високоосвічене урбанізоване населення. Тим більше що розвинуті капіталістичні країни на кінець 60-х рр. будуючи "суспільство загального благоденства", також значною мірою досягли цих здобутків соціалізму. Натомість за рівнем матеріального життя, рівнем політичних, громадянських, економічних прав і свобод, свободи творчості і пересування, можливостей самореалізації, СРСР поступався Заходу і не відповідав ступеню розвитку високоосвіченого населення своєї країни, що прагнуло розширення суспільних рамок.

1. Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. – Л., 1992.
2. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999.
3. Бюффа Дж. От СССР к России: история неоконченого кризиса. 1964–1994. – М., 1996.
4. Восленский М.С. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза. – М., 1991.
5. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті р. ХХ ст.). – К., 2000.
6. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України. – Л., 1992.
7. Історія України: Документи. Матеріали: Посібник для студ. вищих закладів освіти, учнів та вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій / В.Ю.Король (укл., коментарі). – К., 2002.
8. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От великой победы до наших дней. – М., 2002.
9. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995.
10. Курносов Ю.О. Інакомислення в Україні (1960-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). – К., 1994.
11. Маланюк Е. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
12. Пронюк Є. Облава на "інакомислячих" // Самостійна Україна. – 1992. – № 6. – С. 69–75.
13. Українська Гельсінська Спілка. Основоположні документи. – Нью-Йорк, 1989.
14. Український правозахисний рух: Документи і матеріали. – Торонто-Балтімор, 1978.
15. Шаповал Ю. Людина і система: штрихи до портрета з тоталітарної доби в Україні. – К., 1994.

Надійшла до редколегії 14.03.12